

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЮРИДИЧНОГО ОBOB'ЯЗКУ ГРОМАДЯНИНА В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ У ПУБЛІЧНО-ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ

ADMINISTRATIVE-LEGAL PRINCIPLES OF THE CITIZEN'S LEGAL OBLIGATION IN THE CONTEXT OF ENSURING NATIONAL SECURITY IN THE PUBLIC INFORMATION SPHERE

Шаповал Р.В., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Політанський В.С., д.ю.н., старший дослідник,
провідний науковий співробітник
НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України

У статті здійснено науковий аналіз адміністративно-правових засад юридичного обов'язку громадянина в контексті забезпечення національної безпеки у публічно-інформаційній сфері України в умовах сучасних гібридних викликів і повномасштабної збройної агресії рф. Визначено, що юридичний обов'язок громадянина у цій сфері виступає невід'ємним елементом системи адміністративно-правового забезпечення державної інформаційної безпеки та має публічно-правову природу як складова механізму реалізації адміністративно-правового режиму національної безпеки в інформаційному просторі.

Здійснено докладний аналіз поняття, змісту та особливостей юридичного обов'язку громадянина в адміністративному праві, його співвідношення з конституційними принципами правового порядку, свободою вираження поглядів, правом на інформацію та обов'язком захисту державної безпеки. Особливу увагу приділено визначенню місця юридичного обов'язку громадянина у системі забезпечення інформаційної безпеки України, його ролі у стримуванні інформаційних загроз, пропагандистських впливів, поширення дезінформації, маніпуляцій громадською думкою, які стали інструментами сучасної інформаційної війни.

Досліджено систему нормативно-правового регулювання юридичних обов'язків громадян у публічно-інформаційній сфері на рівні базових законів України, підзаконних актів, рішень органів державної влади, спеціальних режимних актів періоду дії воєнного стану. Особливе місце приділено розгляду адміністративно-правового регулювання юридичних обов'язків громадян під час воєнного стану, які включають посилені правила щодо обігу інформації, обмежень свободи висловлювань, порядку оприлюднення відомостей про хід бойових дій, переміщення військ, наслідки обстрілів тощо.

Окремий акцент зроблено на аналізі адміністративної практики притягнення до юридичної відповідальності за порушення обов'язків у сфері поширення чуток, панічних настроїв, військової дезінформації, оприлюднення відомостей, що підривають морально-психологічну стабільність суспільства в умовах воєнного стану. Проаналізовано реальні адміністративні та судові провадження, які демонструють особливості судової практики в умовах збройної агресії проти України.

У результаті проведеного наукового дослідження автором сформульовано власне визначення юридичного обов'язку громадянина у публічно-інформаційній сфері, яке відображає сучасне адміністративно-правове розуміння цієї категорії як правової основи стабільності інформаційного простору України в умовах сучасних безпекових викликів.

Ключові слова: юридичний обов'язок громадянина; адміністративне право; національна безпека; публічно-інформаційна сфера; адміністративно-правове регулювання; інформаційна безпека; воєнний стан; публічна влада; інформаційна дисципліна; адміністративна відповідальність.

The article provides a scientific analysis of the administrative and legal principles of the legal obligation of a citizen in the context of ensuring national security in the public information sphere of Ukraine in the conditions of modern hybrid challenges and full-scale armed aggression of the Russian Federation. It is determined that the legal obligation of a citizen in this area is an integral element of the system of administrative and legal support of state information security and has a public legal nature as a component of the mechanism for implementing the administrative and legal regime of national security in the information space.

A detailed analysis of the concept, content and features of the legal obligation of a citizen in administrative law, its correlation with the constitutional principles of the legal order, freedom of expression, the right to information and the obligation to protect state security is carried out. Particular attention is paid to determining the place of the legal obligation of a citizen in the system of ensuring information security of Ukraine, its role in containing information threats, propaganda influences, the spread of disinformation, manipulation of public opinion, which have become tools of modern information warfare.

The system of regulatory and legal regulation of the legal obligations of citizens in the public information sphere at the level of basic laws of Ukraine, by-laws, decisions of state authorities, special regime acts during the period of martial law is studied. Special attention is paid to the consideration of administrative and legal regulation of the legal obligations of citizens during martial law, which include enhanced rules on the circulation of information, restrictions on freedom of expression, the procedure for publishing information on the progress of hostilities, troop movements, the consequences of shelling, etc.

A special emphasis is placed on the analysis of the administrative practice of holding citizens legally liable for violating obligations in the field of spreading rumors, panic, military disinformation, and publishing information that undermines the moral and psychological stability of society under martial law. Real administrative and judicial proceedings are analyzed, demonstrating the peculiarities of judicial practice in the conditions of armed aggression against Ukraine.

As a result of the conducted scientific research, the author formulated his own definition of the legal obligation of a citizen in the public information sphere, which reflects the modern administrative and legal understanding of this category as the legal basis for the stability of the information space of Ukraine in the conditions of modern security challenges.

Key words: legal obligation of a citizen; administrative law; national security; public information sphere; administrative and legal regulation; information security; martial law; public authority; information discipline; administrative responsibility.

Національна безпека України, як комплексний стан захищеності національних інтересів, є результатом взаємодії державних інституцій та громадянського суспільства. У цьому контексті юридичний обов'язок громадянина виступає не лише як формальна вимога, але й як активний елемент механізму забезпечення національної безпеки. Адміністративне право, як галузь, що регулює відносини між державою та громадянами, відіграє ключову роль у формуванні та реалізації цих обов'язків [1].

Саме тому, юридичний обов'язок громадянина в адміністративному праві є фундаментальним елементом правової системи, що забезпечує ефективне функціонування державного управління та взаємодію між громадянами і публічною адміністрацією. Цей обов'язок визначає межі поведінки громадян у сфері публічного адміністрування та встановлює юридичні наслідки за їх недотримання [2].

Юридичний обов'язок у адміністративному праві розглядається – як встановлена нормами права необхідність певної поведінки громадянина, що спрямована на забезпечення публічного порядку та ефективного функціонування державного апарату. Він включає як активні дії (наприклад, сплата податків), так і пасивні (утримання від порушення адміністративних норм).

В адміністративному праві юридичний обов'язок громадянина є складовою частиною адміністративно-правового статусу особи та визначає межі її поведінки у сфері публічного управління. Зміст цього обов'язку включає низку елементів, що забезпечують ефективне функціонування державного апарату та взаємодію між громадянами і публічною адміністрацією.

Згідно з науковими дослідженнями, цей обов'язок складається з таких основних елементів: 1) Обов'язок здійснювати певні дії або утримуватися від них – це може включати сплату податків, дотримання правил дорожнього руху, виконання вимог органів влади тощо; 2) Обов'язок реагувати на законні вимоги уповноважених органів – громадяни зобов'язані виконувати законні розпорядження органів публічної адміністрації; 3) Обов'язок відповідати за невиконання або неналежне виконання обов'язків – передбачає настання юридичної відповідальності, зокрема адміністративної, за порушення встановлених норм; 4) Обов'язок не перешкоджати реалізації прав інших осіб – громадяни повинні утримуватися від дій, що можуть заважати іншим особам реалізовувати свої права та свободи.

Юридичні обов'язки громадян в адміністративному праві можна класифікувати за різними критеріями: 1) За характером дій: а) позитивні обов'язки – вимагають від громадянина вчинення певних дій (наприклад, реєстрація місця проживання); 2) негативні обов'язки – вимагають утримання від певних дій (наприклад, недопущення порушення громадського порядку). 2) За сферою застосування: а) загальні обов'язки – поширюються на всіх громадян незалежно від їх статусу; б) спеціальні обов'язки – стосуються окремих категорій осіб (наприклад, державних службовців). 3) За джерелом встановлення: а) конституційні обов'язки – закріплені в Конституції України (наприклад, обов'язок захищати Вітчизну); б) законодавчі обов'язки – встановлені законами та підзаконними нормативно-правовими актами [3].

Реалізація юридичних обов'язків громадянами відбувається через їх участь у адміністративно-правових відносинах, де вони виступають як суб'єкти з відповідними правами та обов'язками. Це включає виконання вимог органів публічної адміністрації, дотримання встановлених норм та правил, а також участь у процедурах, передбачених адміністративним законодавством [4].

Крім того, юридичний обов'язок громадянина в адміністративному праві має низку специфічних рис, що відрізняють його від обов'язків в інших галузях права, зокрема:

1) Публічний характер – адміністративно-правові обов'язки мають публічний характер, оскільки спрямовані на забезпечення інтересів суспільства та держави. Це означає, що їх виконання є обов'язковим для всіх громадян і не залежить від їхньої волі чи бажання;

2) Імперативність – юридичні обов'язки в адміністративному праві встановлюються державою в імперативній формі, що виключає можливість їх зміни або відмови від виконання за ініціативою громадянина. Це забезпечує стабільність та передбачуваність у сфері публічного управління;

3) Універсальність – обов'язки в адміністративному праві поширюються на всіх громадян незалежно від їхнього соціального статусу, професії чи інших ознак. Це забезпечує рівність перед законом та сприяє формуванню правової держави.

4) Динамічність – зміст адміністративно-правових обов'язків може змінюватися залежно від змін у законодавстві, соціально-економічних умовах та інших факторів. Це вимагає від громадян постійного оновлення знань про свої обов'язки та адаптації до нових вимог;

5) Взаємозв'язок з правами – юридичні обов'язки громадян тісно пов'язані з їхніми правами. Реалізація прав неможлива без виконання відповідних обов'язків, що забезпечує баланс між інтересами особи та суспільства.

6) Забезпечення виконання – держава має механізми забезпечення виконання адміністративно-правових обов'язків, включаючи застосування заходів адміністративного примусу, таких як штрафи, адміністративні арешти та інші санкції [5].

Ці особливості юридичного обов'язку громадянина в адміністративному праві підкреслюють його важливість у забезпеченні ефективного функціонування державного апарату та дотримання правопорядку. Вони також свідчать про необхідність постійного вдосконалення адміністративного законодавства та підвищення правової культури громадян.

Що стосується місця юридичного обов'язку громадянина в системі забезпечення національної безпеки України, то варто відзначити, що остання охоплює захист державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів від реальних і потенційних загроз. У цьому контексті юридичні обов'язки громадян спрямовані на забезпечення стабільності та безпеки держави [6, с. 64].

Зокрема, громадяни зобов'язані: виконувати військовий обов'язок, що включає проходження військової служби та участь у заходах територіальної оборони; дотримуватися законів та інших нормативно-правових актів, що регулюють питання національної безпеки; співпрацювати з органами державної влади у сфері забезпечення безпеки, надавати необхідну інформацію та сприяти у вирішенні питань, пов'язаних із загрозами національній безпеці. Ці обов'язки реалізуються через участь громадян у виборах, референдумах, громадських обговореннях, а також через діяльність у громадських об'єднаннях, що сприяють зміцненню національної безпеки.

У свою чергу, адміністративне право забезпечує реалізацію юридичних обов'язків громадян через систему нормативно-правових актів, органів виконавчої влади та процедур. Зокрема, Закон України "Про національну безпеку України" визначає основні принципи та напрями державної політики у сфері національної безпеки, а також встановлює повноваження органів державної влади та обов'язки громадян у цій сфері [7].

Більш того, органи виконавчої влади, такі як Міністерство оборони, Міністерство внутрішніх справ, Служба безпеки України, реалізують державну політику у сфері національної безпеки та забезпечують виконання громадянами своїх обов'язків. Це включає проведення мобілізаційних заходів, організацію територіальної оборони,

забезпечення громадського порядку та інші заходи, спрямовані на захист національних інтересів [8, с. 182].

Також варто відзначити, що реалізація юридичного обов'язку громадянина у публічно-інформаційній сфері має низку особливостей: 1) Динамічність правового регулювання – швидкий розвиток інформаційних технологій вимагає постійного оновлення нормативної бази; 2) Міжгалузевий характер – інформаційні відносини регулюються не лише адміністративним, а й цивільним, кримінальним та іншими галузями права; 3) Взаємодія з міжнародним правом – Україна імплементує міжнародні стандарти у сфері інформаційних прав людини, що впливає на національне законодавство. Наприклад, Рішення Конституційного Суду України від 30 жовтня 1997 року № 5-зп/1997 тлумачить право на інформацію як право особи знати інформацію про себе, що зберігається в органах державної влади, якщо ця інформація не є державною або іншою захищеною законом таємницею [9].

Реалізація юридичного обов'язку громадян у публічно-інформаційній сфері забезпечується через: 1) Адміністративні процедури, які регламентують порядок взаємодії громадян з органами влади у сфері інформації, включаючи подання запитів на інформацію, оскарження рішень про відмову в наданні інформації тощо [10]; 2) Контроль та нагляд з боку уповноважених органів, таких як Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, які здійснюють моніторинг дотримання законодавства у сфері інформації; 3) Адміністративна відповідальність, яка настає у разі порушення громадянами встановлених норм, зокрема за розповсюдження неправдивої інформації, порушення порядку доступу до інформації, невиконання законних вимог уповноважених органів тощо.

Основними нормативно-правові акти України у сфері юридичного обов'язку громадянина в контексті забезпечення національної безпеки у публічно-інформаційній сфері можна виділити:

1. Конституція України – закріплює основні права та обов'язки громадян у сфері інформації. Зокрема, стаття 34 гарантує право на свободу думки і слова, а також на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Водночас, ця свобода може бути обмежена законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку. Стаття 32 Конституції України передбачає право кожного на захист від незаконного збору, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про нього. Таким чином, громадяни зобов'язані дотримуватися законодавства щодо обробки та захисту персональних даних інших осіб [11].

2. Закон України «Про інформацію» – визначає загальні правові основи інформаційних відносин в Україні. Стаття 2 закону встановлює основні принципи інформаційних відносин, серед яких законність, відкритість, доступність, достовірність, повнота і точність інформації. Громадяни зобов'язані дотримуватися цих принципів при створенні, зберіганні, використанні та поширенні інформації [12].

3. Закон України «Про доступ до публічної інформації» – встановлює порядок доступу до інформації, що знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, та обов'язок громадян дотримуватися встановлених процедур отримання такої інформації [13].

4. Закон України «Про захист персональних даних» – регулює правові відносини, пов'язані із захистом і обробкою персональних даних, і спрямований на захист основоположних прав і свобод людини і громадянина. Громадяни зобов'язані не порушувати права інших осіб на захист їхніх персональних даних, утримуватися від незаконного збору, зберігання, використання та поширення такої інформації [14].

5. Закон України «Про національну безпеку України» – визначає основи та принципи національної безпеки і обо-

рони, цілі та основні засади державної політики у цій сфері. Закон передбачає, що громадяни зобов'язані сприяти забезпеченню національної безпеки, в тому числі в інформаційній сфері, дотримуючись відповідного законодавства [15].

6. Кодекс України про адміністративні правопорушення передбачає відповідальність за порушення законодавства у сфері інформації. Зокрема, стаття 212-3 передбачає відповідальність за порушення законодавства про інформацію, а стаття 188-39 – за порушення законодавства у сфері захисту персональних даних [16].

Також варто відзначити, Указом Президента України від 28 грудня 2021 року № 685/2021 затверджено Стратегію інформаційної безпеки України. Цей документ визначає актуальні виклики та загрози національній безпеці України в інформаційній сфері, стратегічні цілі та завдання, спрямовані на протидію таким загрозам, захист прав осіб на інформацію та захист персональних даних. Громадяни, відповідно до цієї стратегії, зобов'язані сприяти забезпеченню інформаційної безпеки держави [17].

Також варто відзначити, в сучасних умовах гібридної війни та інформаційних загроз, що супроводжують воєнний стан, особливого значення набуває адміністративно-правове регулювання юридичних обов'язків громадян у публічно-інформаційній сфері. Це зумовлено необхідністю забезпечення національної безпеки, захисту інформаційного простору та прав громадян.

Основу адміністративно-правового регулювання під час воєнного стану становить Закон України «Про правовий режим воєнного стану», який визначає особливості правового режиму, повноваження органів влади та обов'язки громадян у цей період [18].

Крім того, Закон України «Про інформацію» та Закон України «Про захист персональних даних» встановлюють обов'язки громадян щодо дотримання правил обробки та поширення інформації, особливо в умовах воєнного стану, коли ризики витоку конфіденційної інформації зростають.

У період воєнного стану в Україні юридичні обов'язки громадян у публічно-інформаційній сфері набувають особливої ваги, оскільки інформаційна безпека стає ключовим елементом національної безпеки. Законодавство України встановлює низку обов'язків для громадян, спрямованих на запобігання поширенню інформації, яка може зашкодити обороноздатності країни або сприяти ворогу, зокрема 1) Обов'язок утримуватися від поширення чуливної інформації – громадяни зобов'язані утримуватися від поширення інформації, яка може зашкодити національній безпеці. Це включає заборону на розповсюдження даних про переміщення військ, результати бойових дій без офіційного підтвердження.

2) Обов'язок дотримуватися правил обробки персональних даних – умови воєнного стану вимагають особливої уваги до обробки персональних даних. Громадяни повинні дотримуватися правил обробки персональних даних, особливо щодо військовослужбовців та осіб, які беруть участь у забезпеченні національної безпеки. Порушення цих правил може призвести до кримінальної або адміністративної відповідальності.

3) Обов'язок сприяти органам влади у виявленні інформаційних загроз – громадяни зобов'язані сприяти органам влади у виявленні та запобіганні інформаційним загрозам. Це включає повідомлення про випадки дезінформації або кіберзагроз. Законодавство України передбачає механізми для залучення громадян до процесу забезпечення інформаційної безпеки.

4) Обов'язок дотримуватися законодавства щодо доступу до публічної інформації – під час воєнного стану громадяни повинні дотримуватися законодавства щодо доступу до публічної інформації. Закон України «Про доступ до публічної інформації» встановлює поря-

док отримання та використання такої інформації. Умови воєнного стану можуть передбачати обмеження доступу до певної інформації з метою забезпечення національної безпеки.

5) Обов'язок дотримуватися правил поширення інформації у ЗМІ та соціальних мережах – громадяни зобов'язані дотримуватися правил поширення інформації у засобах масової інформації та соціальних мережах. Це включає відповідальність за поширення недостовірної або провокаційної інформації, яка може зашкодити національній безпеці.

6) Обов'язок дотримуватися правил використання електронних комунікацій – умови воєнного стану вимагають дотримання правил використання електронних комунікацій. Громадяни повинні уникати використання електронних засобів зв'язку для поширення інформації, яка може зашкодити національній безпеці [19].

Таким чином, під час воєнного стану громадяни України мають низку юридичних обов'язків у публічно-інформаційній сфері, спрямованих на забезпечення національної безпеки. Дотримання цих обов'язків є необхідною умовою для ефективного функціонування держави в умовах воєнного стану.

Крім того, важливим є питання щодо практики реалізації юридичних обов'язків громадян у забезпеченні національної безпеки в публічно-інформаційній сфері, адже в умовах воєнного стану громадяни України активно долучаються до протидії інформаційним загрозам. Зокрема, вони повідомляють про підозрілі об'єкти та осіб, що можуть становити загрозу національній безпеці, через офіційні канали зв'язку з правоохоронними органами та Службою безпеки України. Такі дії сприяють оперативному реагуванню на потенційні загрози та запобіганню можливим диверсіям.

Громадяни все частіше усвідомлюють важливість перевірки інформації перед її поширенням. Завдяки ініціативам громадських організацій та державних структур проводяться тренінги та інформаційні кампанії з медіаграмотності, що сприяє підвищенню обізнаності населення щодо методів розпізнавання фейкових новин та пропаганди.

Також, громадяни активно використовують цифрові інструменти, такі як мобільні додатки та онлайн-платформи, для повідомлення про надзвичайні ситуації, підозрілі об'єкти або осіб, а також для отримання актуальної інформації від офіційних джерел. Це сприяє швидкому обміну інформацією між громадянами та відповідними службами, що підвищує ефективність реагування на загрози [20].

Більш того, громадяни активно співпрацюють з правоохоронними органами та спеціальними службами, надаючи інформацію про можливі загрози, беручи участь у громадських патрулях та інших ініціативах, спрямованих на забезпечення безпеки. Такий рівень взаємодії сприяє зміцненню довіри між населенням та державними структурами, а також підвищує ефективність заходів безпеки.

А також, громадяни беруть активну участь у громадських ініціативах та волонтерських рухах, спрямованих на підтримку національної безпеки. Це включає організацію інформаційних кампаній, підтримку військових та постраждалих від конфлікту, а також участь у заходах з підвищення обізнаності населення щодо безпеки [21].

У свою чергу, серйозну загрозу національній безпеці в сучасному інформаційному просторі становить поширення чуток, панічних настроїв та дезінформації. Особливо актуальним це питання стає в умовах воєнного стану, коли інформаційні атаки можуть мати катастрофічні наслідки для стабільності держави. Адміністративно-правові обмеження є одним із ключових інструментів держави для протидії таким загрозам.

Дезінформація – це свідоме поширення неправдивої інформації з метою введення в оману громадськості. Чутки – неперевірена інформація, що передається від особи до особи, часто з викривленням фактів. Панічні настрої – виникають як результат поширення дезінформації та чуток, що призводить до масової ірраціональної поведінки населення.

Законодавство України передбачає низку адміністративно-правових норм, спрямованих на запобігання поширенню неправдивої інформації. Зокрема, стаття 173-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП) встановлює відповідальність за поширення неправдивих чуток, що можуть викликати паніку серед населення або порушення громадського порядку [16].

Крім того, Закон України «Про інформацію» визначає, що інформація не повинна містити заклики до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганди війни, насильства, жорстокості, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі.

На практиці застосування адміністративно-правових обмежень стикається з низкою викликів. Зокрема, складність доведення факту поширення неправдивої інформації та її впливу на громадський порядок ускладнює притягнення осіб до відповідальності. Проте, аналіз судової практики свідчить про зростання кількості справ, пов'язаних з поширенням дезінформації, особливо в умовах воєнного стану.

У 2020 році, під час пандемії COVID-19, Служба безпеки України виявила 393 особи, які поширювали фейки про коронавірус, з яких 160 були притягнуті до адміністративної відповідальності за статтею 173-1 КУпАП. У 2021 році при Раді національної безпеки і оборони України було створено Центр протидії дезінформації, який здійснює моніторинг інформаційного простору та виявляє випадки поширення фейкових новин і дезінформації. Центр також розробляє рекомендації для органів державної влади щодо реагування на інформаційні загрози. Діяльність Центру сприяє підвищенню ефективності адміністративно-правових заходів у боротьбі з дезінформацією, забезпечуючи своєчасне виявлення та реагування на інформаційні загрози [22].

У свою чергу, юридичний обов'язок громадянина щодо дотримання обмежень свободи вираження поглядів та розповсюдження інформації впливає зі змісту конституційних прав і свобод. У науковій літературі обґрунтовано зазначається, що обсяг будь-якого суб'єктивного права людини визначається через взаємозалежні юридичні обов'язки [23, с. 49].

Відтак, реалізація свободи вираження думок в умовах демократичного суспільства вимагає від громадянина утримуватися від поширення інформації, яка: загрожує національній безпеці, територіальній цілісності та суверенітету України; створює панічні настрої серед населення; пропагує війну, насильство, розпалювання ворожнечі; порушує права інших осіб; містить персональні дані без згоди суб'єкта таких даних; розголошує відомості, що становлять державну таємницю.

Особливість юридичного обов'язку громадянина у публічно-інформаційній сфері полягає в його динамічній природі. В мирний час діє переважно принцип презумпції свободи слова, а під час воєнного стану – акцент переноситься на обов'язок забезпечення національної безпеки через дотримання обмежень свободи вираження. З цього приводу Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував – обмеження свободи слова є правомірними лише за умови пропорційності, законності та демократичної необхідності (наприклад, рішення у справі "Handyside v. The United Kingdom", № 5493/72, 1976 рік) [24].

Важливим є те, що порушення юридичних обов'язків громадянами в публічно-інформаційній сфері можуть

приводити до дестабілізації суспільства, поширення дезінформації та загроз державному суверенітету. З огляду на це, актуальним є розкриття питання щодо адміністративно-правових механізмів оперативного реагування на такі порушення.

В Україні застосовуються різні технічні методи блокування доступу до інформації: 1) DNS-блокування – це унеможливлення перетворення доменного імені сайту на його цифрову адресу; 2) Блокування IP-адрес – це обмеження доступу до певних мережевих цифрових адрес, на яких розміщені сайти з протиправним контентом; 3) Блокування автономних систем – це обмеження доступу до певної автономної системи, що може призводити до значних проблем із доступом до інтернету без VPN [25]. Ці методи дозволяють оперативно реагувати на порушення інформаційної дисципліни, але можуть мати побічні ефекти, такі як блокування легітимних ресурсів, що розміщені на тих самих IP-адресах.

Видалення інформації з інтернет-ресурсів може здійснюватися як за рішенням суду, так і в позасудовому порядку: 1) Судовий порядок – звернення до суду з позовом про видалення інформації, що порушує права особи або законодавство. Верховний Суд України у своїй постанові від 11.10.2023 по справі №756/10624/21 дійшов висновку, що у спорах про захист честі, гідності і ділової репутації особи, враховуючи сучасні реалії інтернет-суспільства, ефективним способом захисту також буде видалення поширеної інформації (публікації) з мережі Інтернет [26]. 2) Позасудовий порядок – звернення до власника веб-сайту або хостинг-провайдера з вимогою про видалення інформації. У разі невиконання вимоги можливе звернення до суду [27]. Такі процедури дозволяють забезпечити баланс між правом на свободу вираження поглядів та необхідністю захисту національної безпеки.

Крім того, існують компанії, які надають послуги з видалення інформації з інтернету, зокрема Eliminalia [28]. Вони пропонують видалення персональних даних, негативної інформації, фейкових відгуків, компромату з соціальних мереж, форумів, блогів та інших джерел.

На нашу думку, основні методи технічного захисту інформації включають: 1) Фізичні засоби захисту – це механічні, електромеханічні, електронні, електронно-оптичні, радіо- та радіотехнічні пристрої, призначені для створення перешкод на шляху несанкціонованого доступу до інформації [29, с. 64]; 2) Апаратні засоби захисту – це використання захищеного обладнання, яке запобігає несанкціонованому доступу до інформації [30]; 3) Програмні засоби захисту – це системи розмежування доступу до інформації, системи ідентифікації та автентифікації, системи аудиту та моніторингу, системи антивірусного захисту; 4) Криптографічні засоби захисту – це використання засобів криптографічного захисту інформації, які мають позитивний експертний висновок за результатами державної експертизи у сфері технічного та/або криптографічного захисту інформації [31]; 5) Організаційні методи захисту – це організація робіт з розробки системи захисту інформації, обмеження доступу на об'єкт і до ресурсів системи, розмежування доступу до ресурсів системи, планування заходів, розробка документації, виховання й навчання обслуговуючого персоналу й користувачів, сертифікація засобів захисту інформації, ліцензування діяльності по захисту інформації, атестація об'єктів захисту, удосконалювання системи захисту інформації, оцінка ефективності функціонування системи захисту інформації, контроль виконання встановлених правил роботи в системі [32].

Що стосується питання щодо ролі деяких державних установ України щодо забезпечення юридичного обов'язку громадянина в контексті забезпечення національної безпеки у публічно-інформаційній сфері. То нашу думку це перелік потрібно розпочати із органів публічної

влади, які у межах адміністративно-правового регулювання здійснюють багаторівневий комплекс превентивних, контрольних та примусових заходів, спрямованих на забезпечення виконання громадянами їхніх юридичних обов'язків у публічно-інформаційній сфері, зокрема:

1. Виконавчі органи влади – міністерства, державні служби та агентства розробляють та впроваджують політику у сфері інформаційної безпеки, здійснюють нагляд за дотриманням законодавства, проводять перевірки та застосовують адміністративні санкції у разі порушень.

2. Органи місцевого самоврядування – забезпечують реалізацію державної політики у сфері інформаційної дисципліни на місцевому рівні, організовують інформаційно-роз'яснювальні кампанії, сприяють підвищенню правової обізнаності громадян.

3. Суди – розглядають справи про порушення інформаційних прав громадян, приймають рішення про притягнення винних осіб до відповідальності, зобов'язують розпорядників інформації надати запитувану інформацію.

Також варто відзначити діяльність спеціалізованих органів у системі адміністративно-правового захисту інформаційної безпеки, так наприклад:

1. Національна рада контролює дотримання ліцензійних умов, законодавства про телерадіомовлення, запобігає поширенню пропагандистських матеріалів, забороненого контенту, дезінформації та інших загроз національній безпеці в інформаційному просторі. Вона має повноваження анулювати ліцензії, зупиняти діяльність ЗМІ, застосовувати санкції до телерадіоорганізацій за порушення законодавства [33].

2. Служба безпеки України – здійснює контррозвідувальну діяльність, виявляє та припиняє інформаційні операції іноземних держав, кібернетичні атаки, діяльність внутрішніх суб'єктів, які ведуть підривну роботу в публічно-інформаційній сфері, здійснює оперативно-розшукові заходи у межах забезпечення державної безпеки.

3. Кіберполіція веде боротьбу з поширенням неправдивої інформації, шкідливого контенту, фіксує факти розповсюдження панічних настроїв, ворожої пропаганди, фішингових атак, втручання в державні інформаційні ресурси, а також здійснює аналітику кіберінцидентів.

4. Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України (Держспецзв'язку) – забезпечує технічний захист інформації, захищений урядовий зв'язок, захист державних інформаційних ресурсів, здійснює аудит кіберзахисту, координує діяльність інших суб'єктів у сфері кіберзахисту в умовах збройної агресії рф проти України.

Також, важливим є питання щодо відповідальності за порушення юридичного обов'язку громадянина в контексті забезпечення національної безпеки у публічно-інформаційній сфері.

Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП) передбачає відповідальність за порушення законодавства про інформацію. Зокрема, ст. 212-3 КУпАП встановлює відповідальність за порушення права на інформацію та права на звернення громадян, що включає: ненадання відповіді на запит; ненадання інформації на запит; безпідставну відмову у задоволенні запиту на інформацію; неоприлюднення інформації відповідно до законодавства; надання або оприлюднення недостовірної, неточної або неповної інформації; несвочасне надання інформації; необгрунтоване віднесення інформації до інформації з обмеженим доступом; нездійснення реєстрації документів; навмисне приховування або знищення інформації чи документів [16]. Саме адміністративна відповідальність дозволяє оперативно реагувати на порушення, які хоч і не досягають рівня кримінальної шкоди, проте створюють ризики для національної безпеки, громадського порядку та суспільної стабільності.

Окрім адміністративної, за певні порушення в інформаційній сфері передбачена кримінальна відповідальність. Наприклад, ст. 182 Кримінального кодексу України передбачає відповідальність за незаконне збирання, зберігання, використання або поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди [34].

Більш того, хоча цивільно-правова відповідальність формально належить до приватноправової сфери, вона тісно взаємодіє з адміністративно-правовими інститутами, оскільки: а) захищає інформаційні права осіб від порушень з боку інших суб'єктів; б) виконує превентивну функцію у запобіганні поширенню шкідливої інформації; в) доповнює адміністративно-правові санкції шляхом компенсації шкоди. У такий спосіб цивільно-правова відповідальність фактично функціонує як додатковий елемент системи адміністративно-правових засад забезпечення юридичного обов'язку громадянина у публічно-інформаційній сфері.

Відповідно до статті 277 Цивільного кодексу України, особа має право на спростування недостовірної інформації, що принижує її честь, гідність чи ділову репутацію, а також на компенсацію завданої моральної шкоди [35]. У контексті інформаційної безпеки поширення громадянами неправдивих відомостей про інших осіб, у тому числі про представників органів влади, військовослужбовців, волонтерів тощо, створює загрози не лише для окремих осіб, але і для стабільності держави в цілому.

На нашу думку, попри свою приватноправову природу, цивільно-правова відповідальність активно доповнює адміністративно-правові заходи, оскільки: а) дозволяє захищати інформаційні права, не пов'язані безпосередньо з адміністративними правопорушеннями; б) використовується паралельно з адміністративними стягненнями, дозволяючи потерпілим особам отримати компенсацію шкоди; в) є більш гнучкою процедурно, оскільки може ініціюватися будь-якою особою без необхідності втручання органів влади. Особливої актуальності ці механізми набули в умовах масового поширення фейків у соціальних мережах, роботи пропагандистських бот-мереж та інформаційних спецоперацій ворога.

Крім того, варто відзначити, що у сучасних умовах збройної агресії РФ проти України питання забезпечення національної безпеки набуває особливої актуальності. Особливу роль у цьому процесі відіграє публічно-інформаційна сфера, де громадяни виступають не лише споживачами, але й активними учасниками інформаційних процесів. Здійснення юридичного обов'язку громадянина в цій сфері є важливим елементом адміністративно-правового механізму забезпечення національної безпеки.

У реальній адміністративній практиці умовно можна виділити кілька основних груп адміністративних правопорушень, які набули поширення під час збройної агресії РФ:

1. Поширення фейкової інформації – значна частина справ стосується поширення громадянами неправдивої інформації щодо: бойових дій; переміщення військових частин; втрат серед українських військових; діяльності командування ЗСУ; міжнародної підтримки України тощо. Найбільшу небезпеку створює поширення таких даних у соціальних мережах (Facebook, Telegram, Instagram), що супроводжується швидкою вірусною розкруткою фейків.

2. Незаконна публікація фото та відео матеріалів з місць бойових дій – особливого значення набули справи щодо: розміщення фото/відео наслідків ракетних ударів у реальному часі (з відображенням точних геолокацій); фіксації роботи ППО, переміщення техніки, розташування військових частин; трансляції критичної інформації, що може використовуватись ворогом для коригування вогню.

3. Порушення режиму обмеженого доступу до службової та спеціальної інформації – у зоні бойових дій активізувалися випадки: самовільного розголошення службової інформації службовцями; публікації службових докумен-

тів у відкритому доступі; поширення записів закритих брифінгів, доповідей командування, спецслужб.

4. Незаконна обробка персональних даних – з початком війни різко зросли випадки витоку особистих даних: списки мобілізованих; адреси проживання родин військових; списки евакуйованих осіб; персональні дані правоохоронців, співробітників СБУ, розвідки.

Більш того, у період з 2022 по 2024 роки адміністративні суди України розглянули велику кількість справи, пов'язані з порушенням права на доступ до публічної інформації. Найбільш типові категорії справ:

1. Відстрочка надання інформації через воєнний стан – багато розпорядників інформації посилалися на воєнний стан як підставу для відстрочки надання відповідей на інформаційні запити. Наприклад, у справі № 480/3676/22 від 04.08.2022 р. Сумський окружний адміністративний суд визнав, що відстрочка надання інформації можлива лише за наявності обґрунтованих причин, пов'язаних із воєнним станом, таких як бойові дії чи авіаційні атаки [36]. Тоді, як у справі № 380/7189/22 від 20.06.2022 Львівський окружний адміністративний суд підкреслив, що загальне посилання на воєнний стан не є достатньою підставою для відстрочки надання інформації; необхідно навести конкретні обставини, які унеможливають виконання обов'язку [37].

2. Відмова в наданні інформації без належного обґрунтування – у справі № 620/6487/22 від 19.12.2022 р. Чернігівський окружний адміністративний суд визнав протиправною відмову в наданні інформації на підставі загальних посилань на воєнний стан без конкретного обґрунтування, вказавши на необхідність застосування «трискладового тесту» для обмеження доступу до інформації [38].

Ці приклади свідчать про те, що судова практика в Україні в умовах воєнного стану спрямована на забезпечення балансу між національною безпекою та правом громадян на доступ до публічної інформації. Суди наголошують на необхідності обґрунтування обмежень доступу до інформації та дотримання законодавчих вимог.

Підсумовуючи хочеться сказати, що в умовах сучасної інформаційної війни, гібридної агресії та системного інформаційного тиску з боку держави-агресора перед Україною стоїть складне завдання, а саме забезпечити належний рівень національної безпеки у публічно-інформаційній сфері при збереженні демократичних стандартів свободи слова та права громадян на інформацію. У цьому контексті юридичний обов'язок громадянина у сфері обігу інформації набуває важливого системоутворюючого значення, оскільки виступає інструментом гармонізації приватних інтересів особи із публічно-правовими цілями захисту державної стабільності та суспільної безпеки [39, с. 115].

Сучасне адміністративне право формує не лише загальні рамки поведінки суб'єктів у публічно-інформаційній сфері, але й визначає змістовне наповнення юридичних обов'язків громадян з урахуванням актуальних інформаційних загроз, режиму воєнного стану, підвищених ризиків маніпулятивних інформаційних кампаній, дезінформації, інформаційно-психологічних впливів та кібернетичних атак.

У результаті проведеного наукового дослідження пропонується таке авторське визначення ключового поняття. Юридичний обов'язок громадянина в контексті забезпечення національної безпеки у публічно-інформаційній сфері – це визначене нормами адміністративного права об'єктивне юридичне зобов'язання особи діяти відповідно до встановлених державою правил обігу інформації, що передбачає утримання від поширення недостовірних, маніпулятивних чи заборонених даних, забезпечення дотримання режиму конфіденційності, персональної та державної інформаційної безпеки, а також сприяння

захисту інтересів суспільства і держави в умовах підвищених інформаційних загроз, включно з викликами гібридної війни.

Висновки. Розгляд юридичного обов'язку громадянина в контексті забезпечення національної безпеки у публічно-інформаційній сфері дозволив виявити його комплексний адміністративно-правовий характер, обумовлений поєднанням публічно-правових інтересів держави та обов'язків громадян у сфері інформаційної поведінки. У результаті дослідження обґрунтовано, що саме адміністративне право забезпечує визначення змісту обов'язкової поведінки громадян при користуванні інформаційними ресурсами, встановлює межі свободи поширення інформації та передбачає механізми контролю й відповідальності у разі порушення встановлених правил.

З огляду на сучасні загрози, пов'язані із збройною агресією та інформаційною війною, юридичний обов'язок громадян у цій сфері набув додаткових змістових характеристик, які конкретизуються у спеціальних адміністративно-правових режимах, насамперед у період дії воєнного стану. Нормативно-правова база при цьому формується як через загальні положення інформаційного та адміністративного законодавства, так і через спеціальні нормативні акти, спрямовані на протидію інформаційним загрозам.

Запропоноване авторське визначення юридичного обов'язку громадянина дозволяє поглибити теоретико-правове розуміння цієї категорії як складної конструкції адміністративного права, що поєднує норми, механізми, обмеження і гарантії функціонування публічно-інформаційної сфери у національній безпековій системі держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шестернін, А., & Роговенко, О. (2024). Роль органів місцевого самоврядування у забезпеченні національної безпеки України. *Молодий вчений*, 3 (127), 85-89. URL: <https://molodyvchenyi.ua/index.php/journal/article/view/6138> (дата звернення: 06.02.2025).
2. Місце приватної особи в системі суб'єктів адміністративного права | Тести на державну службу. Тести на державну службу | Онлайн тестування – Відповіді. URL: <https://testderz.com/zno-pravo/admin-law-lecture/місце-приватної-особи-в-системі-субє/> (дата звернення: 07.02.2025).
3. Юридичний обов'язок – Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Юридичний_обов'язок (дата звернення: 08.02.2025).
4. Максименко О. В. Особливості суб'єктів адміністративних правовідносин в теорії адміністративного права. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/11/67-2.pdf> (дата звернення: 08.02.2025).
5. Юридичні обов'язки людини і громадянина. *Studies*. URL: <https://studies.in.ua/krestovska-nm-teorija-derzhavy-i-prava/1527-94-97-yuridichn-obovyazki-lyudini-gromadyanina.html> (дата звернення: 08.02.2025).
6. Часник Д. В. Забезпечення прав людини у сфері національної безпеки в умовах протистояння військовій агресії російської федерації. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія юридична*. 2022. Випуск 34. С. 61–67.
7. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII : станом на 9 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 08.02.2025).
8. Кобко Є.В. Правове регулювання забезпечення національної безпеки в Україні: виклики сьогодення. // *Право і безпека*. 2022. № 2 (85). С. 179–185. URL: <https://pb.univd.edu.ua/index.php/PB/article/download/627/483/> (дата звернення: 08.02.2025).
9. Право на інформацію. Конституційний Суд України. Конституційний Суд України. Офіційний вебсайт. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygu/431-pravo-na-informaciyu> (дата звернення: 08.02.2025).
10. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text> (дата звернення: 08.02.2025).
11. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-vr#Text> (дата звернення: 08.02.2025).
12. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 08.02.2025).
13. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI : станом на 8 жовт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> (дата звернення: 08.02.2025).
14. Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI : станом на 18 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (дата звернення: 08.02.2025).
15. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII : станом на 9 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 08.02.2025).
16. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 213 – 330) : Кодекс України від 07.12.1984 № 8073-X : станом на 9 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#Text> (дата звернення: 08.02.2025).
17. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року "Про Стратегію інформаційної безпеки" : Указ Президента України від 28.12.2021 № 685/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text> (дата звернення: 08.02.2025).
18. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII : станом на 9 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 08.02.2025).
19. Пилип'юк О. М. Адміністративно-правове забезпечення здійснення права на доступ до публічної інформації в умовах воєнного стану. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування. 2023. № 7. URL: <https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2023-7-01-18/2023-7-01-18> (дата звернення: 08.02.2025).
20. Дроботов, С. А. Конституційно-правові аспекти забезпечення національної безпеки України. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Юридичні науки*, 2019. (2 (58), 24-32. URL: <file:///C:/Users/slavi/OneDrive/%D0%A0%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D1%87%D0%B8%D0%B9%20%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BB/798-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-1354-1-10-20210804.pdf> (дата звернення: 08.02.2025).
21. Скочиляс-Павлів О. Правові механізми забезпечення інформаційної безпеки в Україні. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія: "Юридичні науки". 2024. № 2 (42). С. 151–158. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2024/jul/35421/skochilyas-pavlivvisnik2.pdf> (дата звернення: 08.02.2025).
22. Центр протидії дезінформації. URL: <https://cpd.gov.ua/> (дата звернення: 08.02.2025).
23. Кучер С. А. Забезпечення права людини на вільне вираження поглядів і переконань: конституційно-правовий аспект : дис. ... д-ра філософії в галузі права : 081. м. Київ, 2021. 199 с. URL: https://www.sociovita.kiev.ua/sites/default/files/dissertation_Kucher.pdf (дата звернення: 08.02.2025).
24. HUDOC – European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr/#%7B%22itemid%22%3A%22001-57499%22%7D> (date of access: 08.02.2025).
25. «Надійно заблокувати щось в інтернеті неможливо». Як в Україні блокуються російські ресурси й чому це зачіпає легальні сайти. URL: <https://dou.ua/lenta/articles/blocking-websites/> (дата звернення: 08.02.2025).
26. Видалення публікацій з мережі Інтернет, як ефективний спосіб захисту особистого немайнового права особи. URL: <https://eba.com.ua/vydalennya-publikatsiyi-z-merezhi-internet-yak-efektivnyi-sposib-zahystu-osobystogo-nemajnovogo-prava-osoby/> (дата звернення: 08.02.2025).
27. Особливості реалізації права фізичної особи на знищення інформації стосовно себе (право на забуття). URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/osoblivosti-realizatsiyi-prava-fizichnoyi-osobi-na-znishchennia-informatsiyi-stosovno-sebe-pravo-na-zabuttia> (дата звернення: 08.02.2025).
28. Eliminalia. URL: <https://eliminalia.com/ua/> (date of access: 08.02.2025).

29. Опорний конспект лекцій з дисципліни «Технічні засоби захисту інформації» для студентів освітньо-професійної програми підготовки бакалавра галузі знань 12 Інформаційні спеціальності 125 «Кібербезпека» / Укл.: Яцків В.В., Кулина С.В. Тернопіль 2023. 88 с.
30. Рожко Д.К., Полотай О.І. Організаційно-технічні методи захисту інформації від несанкціонованого доступу. URL: <https://sci.lidubgd.edu.ua/jsrui/bitstream/123456789/5342/1/2.pdf> (дата звернення: 08.02.2025).
31. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах : Закон України від 05.07.1994 № 80/94-ВР : станом на 5 черв. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-vr#Text> (дата звернення: 08.02.2025).
32. Інформаційна безпека та захист інформації. ТЗІ – інформаційна безпека та захист інформації – Інформаційна безпека та захист інформації. URL: https://tzi.ua/ua/organizacij_metodi_zahistu_informac.html (дата звернення: 08.02.2025).
33. Про медіа : Закон України від 13.12.2022 № 2849-ІХ : станом на 1 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text> (дата звернення: 08.02.2025).
34. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-ІІІ : станом на 9 січн. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 08.02.2025).
35. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-ІV : станом на 19 груд. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 08.02.2025).
36. Нюанси надання публічної інформації на запити в умовах воєнного стану. ibuhgalter.net Сучасний бухгалтерський портал. URL: <https://ibuhgalter.net/material/1474/28393> (дата звернення: 08.02.2025).
37. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104833382> (дата звернення: 08.02.2025).
38. Безумовно відкрита інформація в час війни: про що говорить судова практика. Доступ до правди. URL: <https://dostup.org.ua/digest/publications/bezumovno-vidkryta-informatsiia-v-chas-viiny-pro-shcho-hovoryt-sudova-praktyka> (дата звернення: 08.02.2025).
39. Політанський В. С. Право на інформацію як фундаментальне право людини : монографія. В. С. Політанський. Харків : Право, 2017. 208 с.